

УДК 261.2

С. М. Зражевський,

аспірант

(Державний вищий навчальний заклад "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди")

zrashuk@ukr.net

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕЛІГІЇ УКРАЇНЦІВ ЯК ПРОЦЕС ІСТОРИЧНОГО ДІАЛОГУ ДВОХ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТУР

У статті розглянуто проблему формування української національної релігії. Зазначено, що релігійний синкретизм, який властивий релігійній свідомості українців, визначив специфіку українського національного православ'я. Обґрунтовано тезу про те, що в контексті християнізації синтез елементів язичництва та християнства став можливим з об'єктивних причин, насамперед, завдяки відсутності принципових розбіжностей у поглядах на надприродну силу, яка створила світ і керує ним. Визначено, що саме ритуал, обряд, тайнство є тими складниками релігійного, в яких відтворюється неповторна самобутність культури українського народу, надаючи культово-обрядовій сфері національного забарвлення.

Національна релігія – це не тільки етап у розвитку певного релігійного комплексу, а й характеристика особливостей релігійності того чи іншого народу. У вітчизняному контексті термін "національна релігія" актуалізувався на хвилі національного відродження, коли постали питання, яку релігію вважати релігією українців. При розгляді національних релігій, релігійного життя народу чи країни науковці вирізняють такі його особливості й закономірності, які, власне, не є унікальними, а притаманні іншим етнічним спільнотам, що засвідчує їх загальнолюдськість. Зокрема, до таких закономірностей відноситься релігійний діалог, який об'єктивно відбувається на історичному, міжконфесійному, міжкультурному релігійному ґрунті.

У вітчизняній науковій літературі [1-4] тривалий час процес взаємовідносин між східнослов'янським язичництвом та християнством трактувався переважно, виходячи з матеріалістичних позицій, коли в основу були покладені соціально-економічні фактори.

У дореволюційні часи більшість дослідників дотримувалися точки зору, що язичництво невід'ємне від чогось варварського і дикого. Історик Сергій Соловйов, наприклад, писав, що "російське язичництво було таке бідне, таке безбарвне, що не могло з успіхом вести спори ні з однією з релігій, що мали місце в південно-східних областях Європи, тим більше із християнством" [5: 178].

У радянський час до язичництва ставилися як до народної спадщини, невіддільної від фольклору. Правда, багато авторів були схильні вбачати у взаєминах язичництва й християнства протидію, свідчення якого академік Борис Рибаків знаходив навіть в епічних творах [6: 382-411]. Михайло Брайчевський писав про якусь "язичницьку реакцію", що проявлялася час від часу в вигляді атак на християнську ідеологію [1: 89-113].

У сучасній вітчизняній і зарубіжній науці здійснюються постійні спроби опису й наукового аналізу язичництва, визначення адекватних методологічних стратегій вивчення та прогнозування його динаміки, систематизації і класифікації основних проявів [7-11], водночас, проблема діалогізму язичницької та християнської культур в етнокультурній ідентифікації українського народу остаточно не вирішена у науковій літературі, що обумовлює **мету статті** – розкрити специфічні ознаки діалогу двох релігійних культур і типів релігійної свідомості – язичництва та християнства.

Межове розташування України між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, між християнством і мусульманством, католицизмом і православ'ям, історичне значення язичництва для розвитку релігійної культури обумовлюють складність релігійних процесів на її землях. На них позначилася тяжка історична доля нашого народу, особливості його господарства, духовності, етнопсихології, сусідства. Історіософська рефлексія релігійного процесу в Україні дає підстави виокремити такі його риси: синкретизація на буденному рівні і негативізація щодо інших релігій – на теологічному; секуляризація релігії і її суспільне й господарське офункціоналення; поліконфесіоналізація релігійного життя при толерантному ставленні до різних виявів релігійної духовності. Водночас, зі свого боку, автор вважає, що все ж таки на теренах України боротьба між язичництвом і християнством мала місце.

Яким же чином відбулося становлення християнства на Русі? Джерела вкрай скупі розповідають про реальні події періоду співіснування язичництва і християнства у X столітті. В агіографічній літературі є розповідь про знищення княгинею Ольгою язичницьких святилищ після прийняття хрещення з рук візантійського патріарха. Іаков Мніх писав про це так: "І потім требища бесовскія сокруши и нача жити о Христе Ісусі, возлюбивши Бога" [12: 241]. Не зовсім зрозуміло, чому Ольга, прийнявши християнство східного обряду, направила посольство до германського короля Оттона I з проханням надіслати на Русь проповідників. У підсумку до київських земель був посланий місіонер Адальберт, який досяг Києва близько 961-962 року. Але він зустрів такий прийом, що ледь урятував своє життя, і германські хроністи

винили у цьому "віроломних" русів. "Не виключено, – вважав Аполлон Кузьмін, – що на заїжджих християн язичники реагували гостріше, ніж на домашніх" [13: 7]. Ці свідчення відбивають синхронні події, однак, ясності з приводу взаємин між язичництвом і християнством вони не додають. Не зрозуміло, насамперед, хто з ким боровся і чи боровся взагалі.

Християнство починає проникати в національне середовище задовго до офіційної дати прийняття хрещення. Можливо, цьому сприяли стійкі контакти із християнськими державами. Арабський письменник Ібн-Хордадбех наприкінці IX століття писав про купців, що приїжджали у Багдад, підкреслюючи, що "видають вони себе за християн, і платять джизію (тобто мито)" [6: 385]. Щоправда, не зрозуміло, чи були вони християнами або лише представлялися такими. У деяких країнах мито стягувалося залежно від віросповідання торговця, так що видавати себе за християн теж був сенс. У будь-якому випадку, християнство проникало на Русь різними шляхами.

Свєген Голубинський писав, наприклад, про те, що на службу до київського князя переходили варяги з Константинополя, які вже прийняли хрещення [12: 70]. Варязькі князі Аскольд і Дір, які відокремилися від дружини Рюрика й здійснили похід на Візантію, прийняли після цього походу хрещення та звернулися до православної віри. Саме питання про час більш-менш широкого поширення християнства на Русі залишається у відомій мірі спірним. "Достовірні відомості про наявність у Києві християнської громади належать до середини X століття. Довідаємося про неї з поміщеної у літописі угоди князя Ігоря з греками 944 року" [14: 5].

За географічною ознакою християнство проникало на Русь також різними шляхами: з Причорномор'я, з Балтики, із західних дунайських областей. До входження західних Карпат до складу держави П'ястів там існував потужний "плацдарм" православ'я, з якого із часів Кирила і Мефодія релігійні ідеї могли поширюватися на схід, де й вступали в контакт із язичництвом.

Важливо, однак, пам'ятати, що теоретично язичництво не було тупиковим або примітивним розвитком світогляду і духовності. До хрещення Русі язичництво являло складну систему з вірою в Бога-творця й триєдність божественної сутності, більше того, язичництво досить часто витісняло християнський світогляд.

На острові Рюген у Балтійському морі язичництво зберігалось майже до того часу, коли східна Русь зіштовхнулася з монголо-татарською навалюю, і християнізація тут відбулася із глибоким проникненням у новий культ колишніх звичаїв та вірувань. У Київській і Новгородській Русі відбувалося теж саме, породивши цілу епоху під назвою "двовір'я". При цьому, "двовір'я" – це не одночасне існування в суспільстві язичницьких і християнських поглядів, незалежних одне від одного, а їхнє співіснування у межах єдиної культової системи поклоніння. Сама ж конкуренція язичництва й християнства відбувалася, головним чином, на соціальному рівні. Язичницькі волхви мали величезний вплив на народ, про що свідчать, наприклад, численні джерела з балтійської Русі. Християнські священнослужителі претендували на ту ж роль у суспільстві, але зміцненню християнства найчастіше запобігали саме волхви, хоча не завжди й не скрізь язичництво і християнство непримиренно протистояли одне одному [13: 9].

Згодом християнство пустило на Русі глибокі корені і на початку X століття через свої громади здобуло вплив на громадське життя, при цьому велику роль у поширенні християнства грала Візантія. Імператор Костянтин Багрянородний (867-886 рр. правління) казав, що його дід Василь Македонський не щадив зусиль і багатств для християнізації русів [15: 535].

Під візантійським впливом окремі групи русів прийняли хрещення вже у IX столітті. Але навряд чи в цей час мала місце суттєва конфронтація між русами-християнами і русами-язичниками. Із тексту договору князя Ігоря з Візантією очевидно, що права русів-християн і русів-язичників були рівні в юридичному відношенні, хоча й трохи відособлені одне від одного. Клятву вірності договору вони приносять у різних місцях, і язичники клянуться своєю зброєю та ім'ям Перуна, а християни – у церкві святого Іллі. До речі, саме пророк Ілля вважається найбільш близьким християнським аналогом Перуна [15: 311].

Із IX століття Русь починає затверджуватися на міжнародній арені. "Чи пам'ятаєте ви ту похмуру й страшну ніч, – запитував патріарх Фотій в сучасників у зв'язку з походом русів на Константинополь, – коли життя всіх нас готово було закотитися разом із заходом сонця й світло нашого існування поглиналося глибоким мороком смерті?" І, звичайно, у хід був запущений випробуваний прийом дипломатичної боротьби – християнізація войовничих сусідів, що давало змогу Візантії впливати на зовнішню політику давньоруської держави. Відповідно на Русі нетерпимість до язичництва привносилося, насамперед, візантійським духовництвом, однак українське православ'я всмоктало, при цьому, у себе багато язичницьких рис.

Отже, введення християнства не змогло внести світоглядних змін в душу народу. Цьому є кілька причин. Найголовніша – відсутність метафізичних протиріч між язичництвом і християнством.

"Метафізично язичництво при ближчому розгляді близьке християнству, а релігійна метафізика язичництва вище багатьох релігійних побудов" [12: 171].

Варто також зазначити, що офіційне київське християнство було результатом не пасивного наслідування римського чи візантійського зразка, а наслідком свідомого вибору самої Русі, вищі

політичні інтереси якої диктували необхідність, з одного боку, створити автокефальну церкву, а з іншого – зберегти тісні політичні, релігійні та культурні зв'язки, насамперед, із центром східної православної церкви – Константинополем. У виборі цієї орієнтації велике значення для Русі мав болгарський досвід втілення в життя слов'янської автокефальної церкви, яка зберегла тим не менше тісні контакти з візантійським патріархатом, а також нагромаджений у Болгарії фонд християнської писемності на слов'янській мові.

Кирило-Мефодіївська традиція орієнтувалася на раннє християнство, передбачаючи певну віротерпимість до інших релігій, у тому числі й до язичництва. Із цієї причини сформувався синкретизм християнської і язичницької обрядовості, відбулося пристосування нових свят до стародавніх, більшість з яких ґрунтувалася на солярному культі. Відтак народне християнство поєднало язичницькі уявлення, пов'язані з реальним життям, із абстрактними християнськими положеннями, що переосмислювалися через призму місцевих культурних традицій і цінностей.

Основними шляхами формування народного християнства були: контамінація уявлень про язичницьких божеств і християнських святих, демонологічних істот; поширення апокрифічної літератури; співіснування християнських символів із язичницькою символікою на предметах повсякденного вжитку – амулетах-змійовиках, підвісках-півмісяцях тощо; збереження протягом тривалого часу язичницьких ігор, драматичних дій, музики, танців як атрибутів святкових обрядодій.

Таким чином, у контексті християнізації синтез елементів язичництва і християнства в розглядуваний період став можливим з об'єктивних причин, насамперед, завдяки відсутності принципових розбіжностей у поглядах на надприродну силу, яка створила світ і керує ним.

Отже, активний діалог між язичництвом та християнством тривав кілька століть і не спричинив повної відмови наших пращурів від своєї стародавньої віри.

Язичницький культ предків став важливою складовою народного християнства. На моління і служіння за померлих у церковному календарі були відведені окремі поминальні дні. Із культом предків пов'язана, очевидно, й практика висвячування могил, обходів кладовищ на чолі зі священником тощо. При абсолютному переважанні християнських священнодійств у вшануванні давнього культу предків, збереглися і його язичницькі елементи, як от: обіди на "гробках", принесення на могили дарів, залишання страв для "дідів" після поминальної вечері тощо.

Аграрний календар східних слов'ян охоплював усі сторони їх трудового і побутового життя. За найважливішими сільськогосподарськими термінами були розписані усі ритуальні дії та моління наших пращурів. Церковно-літургійний календарний рік, який вшановує події біблійської історії та пам'ять святих, виглядав надто абстрактним порівняно із землеробським язичницьким календарем, що містив господарський досвід багатьох поколінь. Тому у контексті становлення народного християнства в досліджуваний період у свідомості людей, насамперед, закріплювалися поняття та образи, пов'язані з повсякденним життям, з його реальними потребами [16].

У процесі формування народного християнства синтезувалися язичницькі уявлення і християнське вчення про душу. Поряд із багатоваріантністю народних поглядів на людську духовну субстанцію мали місце вірування про існування людини після смерті у формі душі і духу. Дух при певних обставинах має здатність набирати вигляду тілесної субстанції та переміщуватися у просторі, що і є основою значної частини демонологічних уявлень. Християнство ж, на момент зустрічі з язичництвом, мало чітку, однозначну трактовану концепцію душі, що категорично відособлювалася від тіла, яке після смерті гинуло. Натомість уся життєва енергія людини переходила в душу і далі існувала у такій формі [7: 15-19].

Знадобилися століття, щоб соціоцентрична метафізика християнства вписалася (як підмножина) у космоцентричну духовну культуру наших предків як на рівні релігійному, замінивши відповідні культові моменти, так і на рівні світоглядному. Думка про те, що християнство збагатило українську духовну культуру помилкова. Насправді відбувався зворотний процес. Українське православ'я як розуміння християнства формувалося в середовищі української духовної культури. Процес прийняття християнства українським народом тривав кілька століть у формі двовірства. У результаті вийшло щось нове – українське православ'я, при цьому, для того, щоб завоювати місце в душах наших предків, християнству довелося трансформуватися, підбудуватися під українську духовну культуру.

Нині деякі дослідники православ'я намагаються виокремити у християнському світі православ'я як національну форму християнства, що історично склалася, хоча цей феномен витлумачується різними дослідниками неоднаково.

Так, Микола Чубатий говорить про повну і безконфліктну асиміляцію християнством язичників-полян, культурний рівень яких був досить високим для сприйняття "світу євангельських правд" [17]. Борис Рибаків, навпаки, вважає Київську Русь державою з язичницькою системою, що довгий час протистояла проникненню християнства [5]. За Михайлом Брайчевським, "християнство у Давньоруській державі замінило собою первісне язичество", і "тому що подію необхідно оцінювати порівняно цих двох ідеологічних систем" [1]. Із точки зору київського християнства, взаємовідносини і діалог християнства та язичництва можна тлумачити не стільки як асиміляцію, протистояння або зміну, а як зустріч двох вір, двох

світоглядів, двох культур у контексті християнського універсалізму й толерантності, що сприйнялися князем Володимиром Великим як "світле євангельське християнство". Це зумовило певний характер змісту релігійності в Київській Русі, який мав власну специфіку і був далекий від прагнення східних та західних візців, з одного боку, до суто зовнішнього практицизму віри, а з другого – до абстрагованої, суто інтелектуалізованої релігійності. Така специфіка являла собою внутрішню, інтуїтивну, містичну релігійність, що приводила світосприйняття і систему цінностей не до комплексу логічних понять, а через символ, образ, міфологему до формування духовності, психологічного клімату нації, її ментальності, багатства індивідуального живого типу особистості, "який є глибоко віруючим, але не ханжею, життєрадісним, але не розпусним, відданим церкві, але не тупим фанатиком, діяльним членом суспільства, а тому чесним, правдивим і непохитним у своїх переконаннях і діях", – пише Ігор Губаржевський [18].

Теоретики київського християнства, продовжуючи "святоотцівську" традицію, зупиняються на синкретичному діалозі, який був якщо не основою української релігійності, то багато в чому її істотним елементом. Пропагуючи діалогічний характер української релігійної культури, цей підхід розуміє процес богопізнання як "обожнення" людини, як процес не тільки гносеологічний, а й онтологічний, не лише ідеальний, а й реальний, що починається з вольового акту віри і потребує догматичного авторитету. Звідси виникає непересічна роль в київському християнстві релігійного досвіду або так званого духовного шляху, який не можна замінити теоретичним вивченням віри, тому що тільки літургічна діяльність і релігійні обряди формують віру як "почуття серця". Зазначимо, що ця теоретико-методологічна засада київського християнства знайшла своє відображення у "філософії серця" Григорія Сковороди (1722-1794 рр.) та Памфіла Юркевича (1826-1874 рр.), у софіологічних побудовах "філософії всеєдності" і фактично стала основою вітчизняної філософської школи так званого київського гуманізму, репрезентованої наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Миколою Бердяєвим (1874-1948 рр.), Львом Шестовим (1866-1938 рр.) і протоієреєм Василем Зеньковським (1881-1962 рр.).

Відтак, українець сприймав дух християнства, а не його букву чи форму. Тому християнську духовність українців характеризує не ортодоксальність, а динамізм. Українець не лише активно осмислював і відносно вільно інтерпретував явища й події суспільного життя, наповнюючи в такий спосіб свою духовність конкретним історичним змістом, а й переносив це вільнодумство на осмислення релігійних концептів та функціональності релігії.

Таким чином, християнсько-язичницький синкретизм став основою формування рис української релігійності, української національної релігії. Християнство з його системою моральних цінностей, ірраціональністю, символізмом зручно пов'язувалося з духовністю наших предків, яка проявлялась у міцному зв'язку із землею та захопленні природою загалом. У сучасній Україні християнсько-язичницький синкретизм найочевидніше засвідчує про себе у культовій царині. Основна маса пересічних віруючих сприймає релігію не крізь призму догматичних постулатів, а на рівні конкретно-чуттєвої обрядовості. Саме ритуал, обряд, таїнство є тими складниками релігійного, в яких відтворюється неповторна самотність культури українського народу, надаючи культово-обрядовій сфері національного забарвлення.

У цьому контексті досить **перспективним є подальше дослідження** зазначеної проблеми, зокрема, систематизація основних підходів до явища християнсько-язичницького синкретизму в історії релігії, що дозволить виявити загальнокультурні принципи комунікації і дасть можливість опрацювати власний інструментарій для вивчення даного етнорелігійного феномену.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / Михаил Юрьевич Брайчевский. – К. : Наукова думка, 1989. – 294 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Георгій Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 415 с.
3. Глубоковский Н. Н. Православие по его существу / Николай Никанорович Глубоковский // Христианские чтения. – СПб., 1914. – Январь. – С. 9–10.
4. Кривелев И. А. История религий : очерки в 2 т. / Иосиф Аронович Кривелев. – М. : Мысль, 1975. – Т. 1. – 415 с.
5. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 783 с.
6. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – IX вв. / Анатолий Петрович Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – 385 с.
7. Борейко Ю. Г. Язычицтво у процесі формування Київського християнства в кінці Х – середині ХІІІ століть / Юрій Григорович Борейко // Збірник навчально-методичних матеріалів та наукових статей історичного факультету. – Луцьк : Ред. вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Вип. 5. – С. 15–19.
8. Неокульты : идеология и практика / [Прокошина Е. С., Кутузова Н. А., Короткая Т. П. и др.]. – Мн. : Четыре четверти, 2005. – 200 с.
9. Неоязычество на просторах Евразии / [сост. Виктор Шнирельман]. – М. : "Библейско-богословский институт св. апостола Андрея", 2001. – 177 с.
10. Náboženské smery na prelome tisícročí – Eschatologické vízie. – Ústav pre vzťahy štátu a cirkví. – Bratislava, 2004.

11. Pelka L. Wspolczesne neopoganstwo slowianskie (rodowody – doktryna – kult) / Leonard J. Pelka // Sekty czy nowe ruchy religijne. – Tyczyn, 2005.
12. Голубинский Е. Е. История русской церкви : в 2 т. / Евгений Евстигнеевич Голубинский. – М. : Университетская Типография, 1901. – Т. 1. – Первая половина тома. – 845 с.
13. Кузьмин А. Г. "Мудрость бо велика есть..." / Аполлон Григорьевич Кузьмин // Златоструй. Древняя Русь X – XIII вв. – М., 1990. – С. 8–34.
14. Кузьмин А. Г. Падение Перуна : становление христианства на Руси / Аполлон Григорьевич Кузьмин. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 151 с.
15. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / Митрофан Васильевич Левченко. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 556 с.
16. Борейко Ю. Г. Язичництво у контексті становлення народного християнства в Київській Русі (друга половина IX – середина XIII століть) [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Юрій Григорович Борейко. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/16824.html>.
17. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні : у 2 т. / Микола Чубатий. – Рим-Нью-Йорк, 1965. – Т. 1 : Від початку до р. 1353. – 816 с.
18. Губаржевський І. Основи українського православ'я / Ігор Губаржевський. – Чикаго, 1970. – 19 с.
19. Гайдуков А. Идеология и практика славянского неоязычества / Алексей Гайдуков. – СПб, 2000. – 176 с.
20. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен : в 15 кн. / Сергей Михайлович Соловьёв. – М. : Соцэкиз, 1959. – Кн. 1. – 811 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Braichevskii M. Yu. Utverzhenie khristianstva na Rusi [Approval of Christianity in Rus] / Mikhail Yur'yevich Braichevskii. – K. : Naukova dumka, 1989. – 294 s.
2. Bulashev G. Ukrainskiy narod u svoikh legendakh, religiinykh pogliadakh ta viruvanniakh [Ukrainian People in their Legends, Religious Views and Beliefs] / Georgii Bulashev. – K. : Dovira, 1992. – 415 s.
3. Glubokovskii N. N. Pravoslavie po ego sushchestvu [Orthodoxy in its Substance] / Nikolai Nikanorovich Glubokovskii // Khristianskie chteniia [Orthodox Readings]. – SPb., 1914. – Yanvar'. – S. 9–10.
4. Kryvelev I. A. Istoriia religii [History of Religion] : ocherki v 2 t. / Iosif Aronovich Kryvelev. – M. : Mysl', 1975. – T. 1. – 415 s.
5. Rybakov B. A. Yazychestvo Drevnei Rusi [Paganism of Ancient Rus] / Boris Aleksandrovich Rybakov. – M. : Nauka, 1988. – 783 s.
6. Novosel'tsev A. P. Vostochnye istochniki o vostochnykh slavianakh i Rusi VI-IX vv. [The Eastern Sources about the Eastern Slavs and Rus of the VI-IX Centuries] / Anatolii Petrovich Novosel'tsev // Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoe znachenie [The Old Rus' State and its International Meaning]. – M., 1965. – 385 s.
7. Boreiko Yu. G. Yazychnytstvo u protsesi formuvannia Kyivs'kogo khrystyanstva v kintsii X – seredyni XIII stolit' [Paganism during the Christianity Formation in Kiev at the End of the X – the Middle of the XIII Centuries] / Yurii Grygorovych Boreiko // Zbirnyk navchal'no-metodychnykh materialiv ta naukovykh statei istorychnogo fakul'tetu [The Journal of the Scientific Methodical Materials and Scientific Articles of the Historical Faculty]. – Luts'k : Red. vyd. vidd. "Vezha" Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2000. – Vyp. 5. – S. 15–19.
8. Neokul'ty : ideologiia i praktyka [New Cults : Ideology and Practice] / [Prokoshyna E. S., Kutuzova N. A., Korotkaia T. P. i dr.]. – Mn. : Chetyre chetverti, 2005. – 200 s.
9. Neoiazychestvo na prostorakh Evrazii [Neopaganism in Eurasia Spaces] / [sost. Viktor Shnirel'man]. – M. : "Bibleisko-bogoslovskii institut sv. apostola Andreia", 2001. – 177 s.
10. Náboženské smery na prelome tisícročí – Eschatologické vízie. – Ústav pre vzťahy štátu a cikví. – Bratislava, 2004.
11. Pelka L. Wspolczesne neopoganstwo slowianskie (rodowody – doktryna – kult) / Leonard J. Pelka // Sekty czy nowe ruchy religijne. – Tyczyn, 2005.
12. Golubinskii Ye. Ye. Istoriia russkoi tserkvi [History of the Russian Church] : v 2 t. / Yevgenii Yevstigneyevich Golubinskii. – M. : Unyversitetskaia Tipografiia, 1901. – T. 1. – Pervaia polovina toma. – 845 s.
13. Kuz'min A. G. "Mudros't bo velyka est'..." ["Wisdom the is Large because there is..."] / Apollon Grygorovych Kuz'min // Zlatostrui. Drevniaia Rus X – XIII vv. [Eloquent. The Old Rus of the X – XIII Centuries]. – M., 1990. – S. 8–34.
14. Kuz'min A. G. Padenie Peruna : stanovlenie khrystyanstva na Rusi [The Fall of Perun : the Emergence of Christianity in Rus] / Apollon Grygor'ievich Kuz'min. – M. : Molodaia gvardiia, 1988. – 151 s.
15. Levchenko M. V. Ocherki po istorii russko-vizantiiskikh otnoshenii [Essays on the History of the Russian-Byzantine Relations] / Mytrofan Vasil'ievich Levchenko. – M. : Izd-vo AN SSSR, 1956. – 556 s.
16. Boreiko Yu. G. Yazychnytstvo u konteksti stanovlennia narodnogo khrystyanstva v Kyivs'kii Rusi (druga polovyna IX – seredyna XIII stolit') [Paganism in the Context of Developing of Folk Christianity in Kiev Rus' (the Second Half of the IX – the Middle of the XIII Century)] [Elektronnyi resurs] : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 17.00.01 "Istoriia Ukrainy" / Yurii Grygorovych Boreiko. – Rezhym dostupu : <http://disser.com.ua/contents/16824.html>.
17. Chubatyi M. Istoriia khrystyanstva na Rusy-Ukraini [History of Christianity in Rus-Ukraine] : u 2 t. / Mykola Chubatyi. – Rym-Niu-York, 1965. – T. 1 : Vid pochatku do r. 1353. – 816 s.
18. Gubarzhevskii I. Osnovy ukrains'kogo pravoslavia [Fundamentals of Ukrainian Orthodoxy] / Igor Gubarzhevskii. – Chykago, 1970. – 19 s.
19. Gaidukov A. Ideologiia i praktyka slavians'kogo neoiazychestva [Ideology and Practice of Slavic Neopaganism] / Aleksei Gaidukov. – SPb, 2000. – 176 s.
20. Soloviev S. M. Istoriia Rossii s drevneishykh vremion [History of Russia from the Ancient Times] : v 15 kn. / Sergei Mykhailovych Soloviev. – M. : Sotsekgiz, 1959. – Kn. 1.

Матеріал надійшов до редакції 13.03. 2012 р.

Зражевский С. Н. Формирование национальной религии украинцев как процесс исторического диалога двух религиозных культур.

В статье рассматривается проблема формирования украинской национальной религии. Отмечено, что религиозный синкретизм, свойственный религиозному сознанию украинцев, определил специфику украинского национального православия. Обосновывается тезис о том, что в контексте христианизации синтез элементов язычества и христианства стал возможным из объективных причин, в первую очередь благодаря отсутствию принципиальных расхождений во взглядах на сверхприродную силу, которая создала мир и руководит им. Определено, что именно ритуал, обряд, таинство являются теми составляющими религиозного, в которых отображается неповторимая самобытность культуры украинского народа, придавая культово-обрядовой сфере национального колорита.

Zrazhevs'kyi S. M. The Formation of the Ukrainian National Religion as the Process of the Historical Dialogue between Two Religious Cultures.

The article considers the problem of the Ukrainian national religion formation. It is noted that the religious syncretism that is inherent to the Ukrainians' religious consciousness has defined the specificity of the Ukrainian national orthodoxy. The thesis is substantiated that, in the Christianization context the synthesis of paganism and Christianity elements has become possible because of the objective reasons, primarily due to the absence of fundamental differences in views on the supernatural force that has created the world and manages it. It is determined that precisely the ritual, custom, sacrament are the components of the religious in which the unique Ukrainians' originality is reflected, adding the national colouring to the cult-sacramental sphere.